

LIETUVA IR TARPTAUTINĖ TEISĖ: 1940–1991 M. SSRS OKUPACIJOS NEIGIMO TEISINIAME DISKURSE NEPAGRĮSTUMAS

Saulius Katuoka, Justinas Žilinskas

1940 m. Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes ištiko tragedija – tik 22 metus turėta nepriklausomybė buvo sunaikinta vos per metus. Tačiau masinės tragedijos tuo metu krėtė visą pasaulį: nacistinė Vokietija kartu su Sovietų Sąjunga jau buvo pasidalijusios ir sunaikinusios Lenkiją, *Wehrmachto* daliniai tomis dienomis jau plūdo pro Triumfo arką Paryžiuje, o nacių lyderių mintyse ryškėjo „galutinio sprendimo“ kontūrai. Kinijoje ir Korėjoje jau keletą metų žiauriai siautėjo Japonijos imperija. Pasaulyje vis labiau plito Antrojo pasaulinio karo liepsna, tad Lietuvos likimas, deja, nebuvo unikalus.

Kita vertus, jau po Antrojo pasaulinio karo Ašies karo nusikaltėlius teisė ir jų vykdytą politiką pasmerkė, kriminalizavo bent keletas tarptautinių teismų – Tarptautinis karinis tribunolas Niurnberge, Tolinųjų Rytų tribunolas Tokijuje. Deja, tai buvo nugalėtojų teisingumas: mat jame kaltino, smerkė ir moralizavo ir kitų nusikaltėlių atstovai – SSRS atstovai. Jų sąžinę turėjo slėgti Katynės žudynės, milijonai uždaryti į vergiško darbo lagerius, masinės represijos prieš okupuotų ir aneksuotų valstybių gyventojus. Deja, SSRS ir jos tarptautinę tapatybę tęsianti dabartinė Rusijos Federacija savo indėlį kovoje su nacizmu tarsi laiko indulgencija nuo visų kitų nusikaltimų. Ir „vienpusio“ Niurnbergo teisingumo šleifas velkasi iki šiol – taip pat ir nagrinėjant Lietuvos okupacijos bylą.

Būtent Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių okupacijos klausimas sukelia didžiausias aistras. Įdomiausia, kad neretai SSRS ir Rusijos požiūriui atstovaujantys asmenys daugiau ar mažiau linkę sutikti, kad tai buvo prievartinė inkorporacija, aneksija, bet nieku gyvu – ne okupacija. Okupacijai neigti pasi-

telkiami patys įvairiausi argumentai – teisiniai, politiniai, ekonominiai. Kita įdomybė – tarptautiniuose dokumentuose, kur minima Lietuvos ir Baltijos valstybių laisvės byla, okupacijos terminas (būtent okupacijos) taip pat vartojamas atsargiai, Baltijos valstybių lemtis ne visada prisimenama ir karo teisės korifėjų, kai šie nagrinėja okupacijos fenomeną. Tad kyla pagrįstas klausimas: kodėl taip yra?

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti Lietuvos ir Baltijos valstybių okupacijos neigimo fenomeną teisiniu požiūriu. Mes šiame straipsnyje į okupacijos reiškinį pažvelgsime plačiau: pateiksime okupacijos sąvokos analizę pagal tuo metu galiojusią tarptautinę teisę, išnagrinėsime, ar klasikinė okupacijos sąvoka gali būti taikoma Lietuvos situacijai 1940 m., ir patikrinsime, kiek pagrįsti argumentai, kuriais mėginama neigti okupaciją tiek doktrininio, tiek valstybinio lygiu. Pabrėžtina, kad nors šiame straipsnyje stengsimės telktis į Lietuvos situaciją, atsižvelgiant į tai, kad Lietuvą 1940 m. SSRS pasirinko kaip pirmąją auką (būtent Lietuvai pirmajai buvo įteiktas ultimatumas, tarsi tikrinant, ar valstybė ryšis priešintis), kita vertus, taip pat plačiai naudosis ir šaltiniais, kurie kalba apie Baltijos valstybių okupaciją bendrai, taip pat kitas okupacijas, susijusias su Antruoju pasauliniu karu. O pradėti norėtume nuo nedidelės apžvalgos, kaip skirtinguose šaltiniuose įvardijama Baltijos valstybių lemtis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir vėliau.

Baltijos šalių okupacija tarptautinės teisės šaltinių terminijoje

Kaip jau minėjome, įvairūs autoriai ir šaltiniai vartoja įvairius terminus, mėgindami apibūdinti tai, kas nutiko Baltijos valstybėms 1940 metais. Pvz., vienas iš nuosekliausiai šiuos klausimų tyrinėjęs lietuvių mokslininkas doc. dr. D. Žalimas teigia, kad prieš Lietuvą SSRS įvykdė agresiją, kuri pasireiškė neteisėta okupacija ir neteisėta aneksija⁵⁷⁹. Kitaip tariant, jis okupaciją aiškina kaip vieną iš agresijos prieš Lietuvą etapų. Schema yra logiška: Sovietų Sąjunga galėjo aneksuoti tik okupuotą valstybę, nes be okupacijos, t. y. karinio dominavimo, aneksija būtų neįmanoma. Tarptautinės teisės doktrinoje šiuos

⁵⁷⁹ Žalimas, D. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*. Vilnius: demokratinės politikos institutas, 2005, p. 59–161.

klausimus bene plačiausiai yra išnagrinėjęs Estijos mokslininkas L. Mälksoo, tam skyręs fundamentalų darbą „*Nelegali aneksija ir valstybės tęstinumas: Baltijos valstybių inkorporacijos į SSRS pavyzdys*“⁵⁸⁰, dar išsamiau pagrindžiantį šį požiūrį. Vis dėlto, analizuojant tarptautinius dokumentus, doktrinos šaltinius ir kitą medžiagą, ne visada rasime, kad SSRS kariuomenės įvedimas į Baltijos valstybes yra vadinamas okupacija, nors, matyt, galima teigti, kad okupaciją pabrėžiančių šaltinių gerokai daugiau.

Nagrinėjant įvairius tarptautinius dokumentus apie Baltijos valstybes, okupacijos terminas matomas gana dažnai, bet paprastai – šalia kitų apibūdinimų: pavyzdžiui, 1960 m. Europos Tarybos parlamentinė asamblėja priėmė rezoliuciją Nr. 189, pavadintą „Dėl Baltijos valstybių situacijos pažymint dvidešimtąsias jų prievartinio inkorporavimo į Sovietų Sąjungą metines“, kurios tekste yra vartojamas terminas „okupacija“⁵⁸¹, 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją, kurioje buvo pasmerkta Baltijos valstybių okupacija, pareikalauta pripažinti jų teisę į laisvą apsisprendimą ir vartojamas „okupacijos“ terminas (pункte D)⁵⁸². Bet štai 1987 m. sausio 28 d. Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucijoje Nr. 872⁵⁸³ kalbama apie „Trijų Baltijos valstybių inkorporaciją į Sovietų Sąjungą“, bet niekur nevartojamas „okupacijos“ terminas. 2005 m. Europos Parlamento gegužės 12 d. rezoliucijoje „Dėl 60-ųjų Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinių Europoje 1945 m. gegužės 8 d.“⁵⁸⁴ vartojama formuluotė „Sovietinis dominavimas ar okupacija arba kitokia komunistinė diktatūra“, 2005 m. ET Parlamentinės

⁵⁸⁰ Mälksoo, L. *Illegal Annexation and State Continuity: the Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2003.

⁵⁸¹ RESOLUTION 189 (1960)[1] on the situation in the Baltic States on the twentieth anniversary of their forcible incorporation into the Soviet Union [interaktyvus]. Council of Europe, Parliamentary Assembly, 1960-09-28 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta60/eres189.htm>>.

⁵⁸² RESOLUTION on the situation in Estonia, Latvia and Lithuania (Doc. 1-656/82) [interaktyvus]. European Parliament, 1983-01-13 [žiūrėta 2009-05-01]. <http://www.letton.ch/lvx_eur2.htm>.

⁵⁸³ RESOLUTION 872 (1987)1 on the situation of the Baltic peoples [interaktyvus]. Council of Europe, Parliamentary Assembly, 1987-01-28 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta87/eres872.htm>>.

⁵⁸⁴ European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945 [interaktyvus]. European Parliament, 2005-05-12 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2005-0180+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN>>.

Asamblėjos rezoliucijoje Nr. 1455 yra vienos eilutės įrašas dėl Rusijos įsipareigojimų „buvusioms okupuotoms Baltijos šalims“⁵⁸⁵. Tačiau, kaip pastebi L. Mälksoo, iki pat Baltijos valstybių nepriklausomybės atgavimo, pvz., Jungtinės Tautos niekada nepriėmė jokių rezoliucijų, smerkiančių Baltijos valstybių okupaciją (ar aneksiją), priešingai nei dėl Izraelio okupuotų teritorijų ar Šiaurės Kipro okupacijos, dėl kurių rezoliucijos buvo priiminėjamos reguliariai⁵⁸⁶. Nors tokį Jungtinių Tautų Organizacijos „abejingumą“ galima būtų aiškinti SSRS ir jos satelitų didele įtaka organizacijoje, paprastesnis paaiškinimas turbūt būtų faktas, kad Baltijos valstybių problema atrodė gana menka Rytų ir Vakarų šaltojo karo kontekste, kai tarptautinės įtampos įkaitais buvo ištisi žemynai.

Bene nuosekliausiai Baltijos valstybių okupacijos terminą vartojo Jungtinės Amerikos Valstijos, laikiusios stabilios Baltijos valstybių okupacijos ir aneksijos nepripažinimo politikos. Dar 1956 m. Kersteno komitetas, sudarytas JAV Bendruomenių rūmuose (Kongrese) kalbėjo apie „tęstinę karinę ir politinę Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupaciją“. Kai buvo rengiamasi pasirašyti Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (vėliau – ESBO) Helsinkio konferencijos susitarimus (Helsinkio aktą), kuriame buvo įtvirtintas pokarinis Europos *status quo*, JAV prezidentas G. R. Fordas 1975 m. liepos 25 d. Baltuosiuose rūmuose surengė priėmimą JAV gyvenančių Rytų Europos etninių grupių (lietuvių, latvių, estų, lenkų, kt.) atstovams. Susitikimo metu jis supažindino su Helsinkyje numatomu pasirašyti ESBK Baigiamuoju aktu ir užtikrino, kad „Jungtinės Valstijos niekada nepripažino Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietų inkorporavimo ir tai neketinama atlikti Helsinkyje“. 1977 m. lapkričio 25 d. ESBK konferencijoje JAV senatorius R. Dolas pareiškė: „JAV niekad nepripažinusios Baltijos valstybių Lietuvos, Latvijos ir Estijos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir oficiali JAV nepripažinimo politika nebuvo paveikta ESBK rezultatais.“⁵⁸⁷ 1983 m. prezidentas R. Reiganas Stimsono doktrinos 60-mečio proga pareiškė, kad tęsdama Baltijos valstybių okupaciją SSRS pažeidė tarptautinę teisę, 1998 m., jau atkūrus Baltijos valstybių

⁵⁸⁵ Resolution 1455 (2005) Honouring of obligations and commitments by the Russian Federation [interaktyvus]. Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2005-06-22 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta05/ERES1455.htm>>.

⁵⁸⁶ Mälksoo, L., p. 170

⁵⁸⁷ Anušauskas, A. (ed.) *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 585.

nepriklausomybę JAV Kongresas spalio 10 d. rezoliucijoje pareiškė, jog ši nelegali ir prievartinė okupacija niekada nebuvo pripažįstama JAV⁵⁸⁸. 2005 m. JAV Senatas (2005 m. gegužės 20 d.) ir Kongresas (2005 m. liepos 22 d.) rezoliucijomis, kuriose vartojami ir terminai „neteisėta okupacija ir aneksija“, pakvietė Rusiją aiškiai ir nedviprasmiškai pripažinti Baltijos valstybių okupacijos faktą, o 2008 m. sveikindamas Latviją 90-ųjų Nepriklausomybės metinių proga priėmė dar vieną rezoliuciją, kurioje pakartoja kvietimą Rusijai⁵⁸⁹.

Tačiau, pvz., „okupacijos“ termino Baltijos valstybių kontekste, galime teigti, vengia Europos Žmogaus Teisių Teismas (EŽTT). Pvz., byloje *Penart v. Estiją* EŽTT taip aprašo 1940 m. situaciją Estijoje:

„<...> *Estija prarado nepriklausomybę dėl Nepuolimo sutarties tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos (taip pat žinomos kaip Molotovo–Ribbentropo paktas), sudarytos 1939 m. rugpjūčio 23 d., ir slaptų papildomų jos protokolų. Po ultimatumo įsteigti sovietines karines bazes Estijoje 1939 m., didelio masto Sovietinės armijos įsiveržimas įvyko 1940 m. birželį. Teisėta valstybės vyriausybė buvo nuversta ir sovietinis režimas įtvirtintas prievarta.*“⁵⁹⁰

Analogiškas formulavimas randamas ir kitame EŽTT sprendime – *Kolk ir Kislyiy vs. Estija*⁵⁹¹. Atmetus vieną faktinę – istorinę formulavimo klaidą (ultimatumas buvo įteiktas ne įsileisti sovietines karines bazes 1939 m., o įsileisti „neribotus kontingentus“ 1940 m.), čia „didelio masto Sovietinės armijos įsiveržimas“ kažkodėl nepavadinimas tiesiai „okupacija“. Tiesa, vėliau *Penart* sprendime yra paminima, jog „Estija liko okupuota SSRS iki Nepriklausomybės atkūrimo 1991 m.“⁵⁹² Svarbioje byloje *Ždanoka vs. Latvija*, EŽTT taip apibūdino 1940 m. įvykius:

„*Po ultimatumo įleisti neribotus Sovietų kariuomenės kontingentus į Baltijos valstybes, 1940 m. birželio 16–17 dienos Sovietų armija įsiveržė į Latviją <...> vyriausybė buvo pašalinta iš valdžios, o nauja vyriausybė buvo sudaryta pagal Sovietų Sąjungos komunistų partijos nurodymus <...>. Nuo birželio 21 d.*

⁵⁸⁸ Mälksoo, L., p. 169.

⁵⁸⁹ *Congratulating the Republic of Latvia on the 90th anniversary of its declaration of independence* (S. Con. Res. 87) [interaktyvus]. U.S. Congress, 2008-06-09 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://fdsys.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-110sconres87is/pdf/BILLS-110sconres87is.pdf>>.

⁵⁹⁰ Decision on admissibility delivered by a Chamber *Penart v. Estonia* (dec.), no. 14685/04, ECHR 1999-II, p. 8.

⁵⁹¹ Decision on admissibility delivered by a Chamber *Kolk and Kislyiy v. Estonia* (dec.), no. 23052/04, ECHR 1999-II, p. 8.

⁵⁹² *Supra note* 13, p. 9

iki rugpjūčio 3 d. Sovietų Sąjunga pabaigė Latvijos aneksiją, kuri tapo SSRS da-
limi, pavadinta „Sovietų Socialistinė Latvijos Respublika.“⁵⁹³

Vėlgi nematome termino „okupacija“, vartojamas „sovietų armijos įsi-
veržimas“ bei „Latvijos aneksija“. Ir tik prie šios bylos pridėtoje teisėjo Zu-
pančič atskirojoje nuomonėje vartojamas posakis „Rusų okupacija“⁵⁹⁴. Sovie-
tų Sąjunga neapibūdinama kaip okupantė ir byloje *Kononov vs. Latvija*, dar
daugiau, šios bylos sprendime randame sakinį „1941 m. birželio 22 d. nacisti-
nė Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, kurios dalį sudarė Latvijos teritorija“ (2
psl.)⁵⁹⁵, kitaip formuluojama byloje *Slivenko vs. Latvija*: „Data, kai Latvijoje
pradėjo dominuoti sovietai“⁵⁹⁶. Šis formulavimas (kaip ir bendrai *Kononov* by-
los sprendimas, priimtas minimalia teisėjų balsų persvara (4/3), lydymas kelių
atskirųjų nuomonių ir jau sulaukęs nemažai kritikos⁵⁹⁷) kelia susirūpinimą,
kad kai kurie EŽTT teisėjai turi per mažai žinių apie faktinę situaciją 1940 m.
Sovietų Sąjungos okupuotose ir aneksuotose teritorijose (šiuo požiūriu ypač
įdomi prie *Kononov* bylos pridėta Nyderlandų teisėjo Myjerio nuomonė,
pvz., šis teisėjas rašo apie Latvijos „inkorporavimą“, bet terminą „okupacija“
taiko tik nacistinės Vokietijos veiksams⁵⁹⁸). Turint omenyje, kad *Kononov*
byloje EŽTT nagrinėjo nemažai tarptautinės humanitarinės teisės aspektų
(konkrečiai – civilio ir kombatanto statuso samprata Antrojo pasaulinio karo
kontekste), tenka tik apgailestauti, kad teismas nenagrinėjo sovietinės okupa-
cijos klausimo.

Deja, bet ir tarptautinės teisės doktrinos, nagrinėjančios karines okupaci-
jas, darbuose Baltijos valstybių atvejis pasitaiko retokai. Apie Baltijos valsty-
bes neminima 1949 m. Ženevos konvencijų dėl karo aukų apsaugos komenta-
ruose, aptariančiuose straipsnius, susijusius su okupacija, apie jas nekalba ir
tokie tarptautinės humanitarinės teisės korifėjai kaip D. Fleckas ar L. C.

⁵⁹³ Judgment on the merits delivered by the Grand Chamber *Ždanoka vs. Latvia*, [GC] no. 58278/00, ECHR 1999-II, para. 13.

⁵⁹⁴ *Ibid.*, Dissenting opinion of Judge Zupančič.

⁵⁹⁵ Judgment on the merits delivered by a Chamber *Kononov v. Latvia*, no. 36376/04, ECHR 1999-II, para. 9.

⁵⁹⁶ Judgment on the merits delivered by a Chamber *Slivenko v. Latvia*, no. 48321/99, ECHR 1999-II, para. 51.

⁵⁹⁷ Žr. Pinzauti, G. The European Court of Human Rights' Incidental Application of Interna-
tional Criminal Law and Humanitarian Law: A Critical Discussion of *Kononov v. Latvia*.
Journal of International Criminal Justice. 2008, 6:1043–1060.

⁵⁹⁸ *Supra note* 17, p. 62.

Greenas. Viename iš naujausių šios srities veikalų – prof. Y. Dinsteinio studijoje „Tarptautinė karinės okupacijos teisė“ Baltijos valstybių okupacija irgi neminama. Kita vertus, įdomu, kad šioje monografijoje pateikiamas Lenkijos pavyzdys (1939 m.), kai okupantėmis gali būti dvi valstybės⁵⁹⁹, nors SSRS Lenkijos dalį okupavo labai panašiai kaip ir Baltijos valstybes: invaziją pavadinusi „išvaduojamuoju žygiu“ įformino per vadinamąsias Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos Aukščiausiąsias Tarybas, kurios, žinoma, pritarė „susijungti“ su Sovietų Sąjungos respublikomis: Ukrainos SSR ir Baltarusijos SSR, taip įgyvendindama šių teritorijų aneksiją. Vienas iš retų autorių, kuris, nagrinėdamas teisinius okupacijos klausimus, mini sovietines okupacijas ir konkrečiai – Baltijos valstybes, yra E. Benvenisti. Veikale „Tarptautinė okupacijos teisė“ jis nagrinėja šias okupacijas kaip pavyzdžius, kai buvo stengiamasi išvengti okupacijos teisės taikymo ir „maskuoti“ okupaciją⁶⁰⁰. Vis dėlto, kaip pažymi Lauri Mälksoo, teiginiai, jog Baltijos valstybėse 1940–1991 m. buvo karinė okupacija, tarptautinėje teisinėje literatūroje vertinami atsargiai⁶⁰¹. Rusijoje šis „atsargumas“ yra pasiekęs griežčiausią formą ir tapęs Baltijos valstybių okupacijos neigimu.

Okupacijos neigimas: pagrindiniai teiginiai

Baltijos valstybių 1940 m., dalies Lenkijos 1939 m. ir kitų SSRS užgrobtų teritorijų okupaciją neigia Rusijos autoriai, taip pat ir oficialios Rusijos institucijos. Priežastys to gali būti pačios įvairiausios, pradedant didžiavalstybiiniu šovinizmu, baigiant grėsme, kad teks atlyginti okupaciją padarytą žalą. Neigimui pasitelkiami įvairiausi argumentai: teisiniai, kvaziteisiniai, geopolitiniai (pvz., SSRS tik taip galėjo užsitikrinti savo gynybinius interesus, gresiant karui su Vokietija), ekonominiai (pvz., okupacijos metu SSRS plėtojo Baltijos valstybių ūkį, ekonomiką, čia veikė „socializmo vitrina“) ir kiti. Tačiau kadangi šis straipsnis nagrinėja teisines problemas, dėmesį skiriame teisiniams argumentams, kuriais norima paneigti okupaciją.

⁵⁹⁹ Dinstein, Y. *The International Law of Belligerent Occupation*. Cambridge University Press, 2009, p. 48.

⁶⁰⁰ Benvenisti, E. *The International Law of Occupation*. Princeton University Press, 2004, p. 67–73.

⁶⁰¹ Mälksoo, L., p. 171.

Okupacijos neigimas ir menamo aneksijos teisėtumo paieškos prasidėjo netrukus Baltijos valstybėms atgavus nepriklausomybę. Jau 1992 m. Rusijos užsienio reikalų ministras A. Kozyrevas prašneko apie 1940 m. įvykių Baltijos valstybėse „nevienareikšmiškumą“, o jo pavaduotojas Latvijos laikraščiui „Diena“ pareiškė, jog „Rusija niekaip nesutinka su požiūriu, <...> kad Baltijos šalys buvo okupuotos“. Šie teiginiai ilgainiui tik stiprėjo, o 2000 m., Lietuvai pradėjus svarstyti Sovietinės okupacijos žalos atlyginimo įstatymą, Rusijos užsienio reikalų ministras laiške Rusijos Dūmai pareiškė: „SSRS ginkluotųjų pajėgų įvedimas 1940 m. buvo atliktas su aukščiausios šalies (Lietuvos – *aut. past.*) sutikimu, pagal sutartį, kuri atitiko to laikotarpio tarptautinę teisę“⁶⁰². Tarp Rusijos mokslininkų Baltijos šalių okupacijos neigimo bei menamu aneksijos teisėtumo pagrindimu daugiausia yra pagarsėjęs teisininkas – tarptautininkas, Rusijos teisininkų tarptautininkų asociacijos viceprezidentas S. Černičenko. Jis ne viename straipsnyje yra išdėstęs savo argumentus⁶⁰³. Panašu, kad jo darbai yra tapę ir Rusijos vyriausybės oficialių pozicijų formulavimo pagrindu. Trumpai apibendrinami teisinius okupacijos neigimo argumentus, juos galime skirstyti į dvi grupes.

Pirmoji teiginių grupė susijusi su pačios *invazijos* faktu, teigiant, kad karinių dalinių įvedimas į Baltijos valstybių teritoriją negali būti vertinamas kaip okupacija, nes, pirma, tarp Baltijos valstybių ir Sovietų Sąjungos nebuvo karo būklės, nei Sovietų Sąjunga, nei Baltijos valstybės nepaskelbė viena kitai karo, tarp valstybių ginkluotųjų pajėgų nebuvo susirėmimų, o pagal to meto tarptautinę teisę okupacija galima tik karo kontekste. Antrasis, glaudžiai susijęs argumentas, teigia, kad Sovietų Sąjungos papildomų dalinių įvedimas buvo atliktas Baltijos valstybių vyriausybėms priėmus SSRS pateiktus ultimatumus, t. y. šie daliniai Baltijos valstybių teritorijose atsirado su Baltijos valstybių vyriausybių sutikimu, o jeigu gaunamas sutikimas, tuomet tai negali būti laikoma okupacija.

Antroji okupacijos neigimo teiginių grupė yra susijusi su įvestų ginkluotųjų pajėgų elgesiu Baltijos valstybių teritorijoje bei vėlesnėmis tokio įvedimo pasekmėmis: anot Rusijos atstovų, valdžios funkcijas sovietinėje Lietuvoje vykdė nacionalinės institucijos ir net jeigu 1940 m. birželio 15 d. įvykius lai-

⁶⁰² Mälksoo, L., p. 71.

⁶⁰³ Žг. Черниченко, С. В. Об «оккупации» Прибалтики и нарушения прав русскоязычного населения. *Международная жизнь*. 2004, Август., таір рат Черниченко С. В. Континuitет, идентичность и правопереемство государств. *Российский ежегодник международного права, 1996–1997*. 1998: 9–41.

kysime okupacija, ji baigėsi 1940 m. rugpjūčio 3 d., kai SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė sprendimą „priimti“ Lietuvą į SSRS sudėtį, t. y. prasidėjus aneksijai pasibaigė okupacija.

Prieš nagrinėdami pateiktų teiginių pagrįstumą, pažymėsime, jog okupacija – tarptautinės karo (humanitarinės) teisės reiškiny. Todėl norėdami nagrinėti šiuos teiginius, privalome išsiaiškinti, kokia yra okupacijos samprata, kokie keliami jai reikalavimai ir kaip jos supratimas kito Antrojo pasaulinio karo lemtų įvykių kontekste. Tam skirti du kiti šio darbo poskyriai.

Karinės okupacijos (*occupatio bellica*) samprata ir sąlygos

Klasikinė okupacijos samprata ir jos sąlygos tarptautiniu mastu buvo suformuluotos dar 1899–1907 m. Hagos taikos konferencijų metu⁶⁰⁴ priimtose konvencijose, konkrečiai – 1899 m. ir 1907 m. prie Hagos konvencijos dėl sausumos karo įstatymų papročių pridėtame sausumos karo įstatymų sąvade⁶⁰⁵ (toliau – Hagos sąvadas). Nepaisant to, kad šie dokumentai buvo priimti daugiau nei prieš šimtą metų, Ch. Greenwoodas teigia, jog 42–56 Hagos sąvado straipsniai, nustatantys svarbiausias okupacijos teisės nuostatas, iki šių dienų išlieka principiniu tekstu dėl okupuotos teritorijos valdymo ir nuosavybės joje tvarkymo.⁶⁰⁶ Tarptautinis karinis Niurnbergo tribunolas patvirtino Hagos sąvado paprotinį pobūdį dar 1946 m.⁶⁰⁷, o Tarptautinis Teisingumo Teismas patvirtino šių nuostatų paprotinį pobūdį konsultacinėje išvadoje dėl Sienos statybos okupuotoje Palestinos teritorijoje⁶⁰⁸ bei byloje *DRC v. Uganda*⁶⁰⁹.

⁶⁰⁴ Plačiau apie Hagos konferencijų indėlį plėtojant tarptautinę karo teisę žr. Žilinskas, J. Hagos taikos konferencijos ir jų įtaka tarptautinei sausumos karo teisei. *Teisės problemos*, 2009, 1: 25–53.

⁶⁰⁵ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 in *Documents on the Laws of War*, Ed. By A. Roberts and R. Guelff, Sec. Ed., Clarendon Press Oxford, 1995, p. 43–61

⁶⁰⁶ Fleck D., (ed.) *The Handbook of International Humanitarian Law*. 2nd Ed. New York City: Oxford University Press, 2008, p. 28.

⁶⁰⁷ *Documents on the Laws of War*. Ed. By A. Roberts and R. Guelff, Sec. Ed., Clarendon Press Oxford, 1995, p. 156.

⁶⁰⁸ *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory* (Advisory Opinion) of 9 July, 2004, ICJ Reports 2004, par. 78. <http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf> [žiūrėta 2009-02-07].

Skirtingai nuo kitų Hagos sąvado normų, kurias ne tik pildė, bet ir iš esmės pakeitė vėlesni teisės aktai (pvz., 1949 m. Ženevos konvencijos dėl karo aukų apsaugos⁶¹⁰), kai kurie klausimai, susiję su okupacija, taip ir nebuvo iš naujo persvarstyti tarptautinės teisės sutartiniuose šaltiniuose, įskaitant ir pačią karinės okupacijos sąvoką. Labai svarbu pabrėžti, kad Hagos sąvade buvo įtvirtinta būtent karinės okupacijos (lot. *occupatio bellica*) sąvoka ir režimas, t. y. okupacija, atsirandanti kaip karo pasekmė, nors tarptautinė teisė žino ir kitas okupacijos formas (pvz., *occupatio res nullus*, kai užimama niekam formaliai nepriklausanti teritorija) bei *occupatio pacifica* („taiki okupacija“), apie kurią kalbėsime vėliau).

Jau nuo Vienos kongreso (1814 m.) laikų buvo aiškiai laikomasi pozicijos, kad okupacija yra laikina būseną ir kad ji nereiškia teritorijos suverenumo pasikeitimo. Kaip poetiškai 1917 m. rašė L. Oppenheimas, „*okupanto valdžijoje nėra nė atomo suverenumo*“⁶¹¹. Okupacijos normų pagrindu Hagos sąvade buvo paimta Briuselio deklaracija dėl sausumos karo įstatymų ir papročių, kuri buvo parengta dar 1868 m.⁶¹² kaip tarptautinės konvencijos projektas, tačiau taip ir nesulaukusi galutinio valstybių pripažinimo. Įdomu, kad 1899 m. Hagos konferencijos metu svarstant normas, susijusias su okupacija, Belgijos atstovas Beernaertas, suabejojo, ar iš viso reikia įtvirtinti kažkokią okupacijos teisę tarptautiniame dokumente, mat taip konferencija galėtų sankcionuoti užkariavimo teisę ir organizuoti nukariautos valstybės valdymą. Jis teigė: „*Nors tai ir natūralu, kad užkariautojas primeta savo valią nugalėtajam <...>, aš negaliu suvokti tarptautinės sutarties, kuri jam suteiktų teisę tai daryti. Aš manau, kad ši idėja būtų neigiamai sutikta parlamentuose, kurie turės aprobuoti mūsų darbą... Mes neturėtume legalizuoti [įsiveržėlio] teisės iš anksto, ir pripažinti, kad galia sukuria teisę.*“⁶¹³ Vis dėlto, konferencijos metu suformulavus

⁶⁰⁹ *Case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (DRC v Uganda)* (Merits), ICJ Reports 2005, <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf> [žiūrėta 2009-02-07].

⁶¹⁰ Lietuvos Respublikos įstatymas dėl 1949 metų Ženevos konvencijų dėl karo aukų apsaugos ir jų 1977 metų papildomų protokolų ratifikavimo. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 63-1904.

⁶¹¹ Oppenheim, L. The Legal Relations between an Occupying Power and the Inhabitants, 33 *Law Quarterly Reviews*, 363, 364 (1917), cituojama pagal Dinstein Y. *War, aggression and self-defence*. 4th ed. Cambridge University Press, 2005, p. 168.

⁶¹² Project of an International Declaration concerning the Laws and Customs of War. Brussels, 27 August 1874.

⁶¹³ Hull, W. I. *The Two Hague Conferences and their Contributions to International Law*. Boston, MA.: Ginn & Company, 1908, p. 244.

vadinamąją Martenso išlygą⁶¹⁴ ir sutikus, kad okupacijos reguliavimas gali apimti tik okupacijos vykdymo taisykles, bet ne teisę į okupaciją, atitinkamos Sąvado nuostatos buvo priimtos. Kaip minėjome, jos įtvirtintos Hagos sąvado III skirsnyje, 42–56 straipsniuose ir apima tokius klausimus kaip okupacijos sąlygos, okupanto teisės ir pareigos okupuotos teritorijos gyventojų bei ten esančios nuosavybės ir infrastruktūros atžvilgiu. Būtent Sąvadas įtvirtino draudimą plėsti okupuotą teritoriją, versti okupuotos teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę okupantui (beje, ankstesniuose dokumentuose (pvz., JAV kariuomenei skirtame 1863 m. Lieberio kodekse⁶¹⁵) tokia laikina okupanto teisė dar buvo numatyta tam tikrais atvejais kaip galima pareigūnų, kuriuos okupantas palieka postuose, atžvilgiu), konfiskuoti privačią nuosavybę, skirti kolektyvines bausmes neįrodžius kolektyvinės atsakomybės; taip pat šeimos santykių, individų (civilių) gyvybės, tikėjimo laisvės ir net okupuotos šalies įstatymų gerbimą.

Klausimas, nuo kada situaciją galime vertinti kaip okupaciją, t. y. kada pradėtų veikti visos normos dėl okupanto pareigų ir teisių, yra labai svarbus ir sudaro okupacijos sampratos esmę. Ir Briuselio deklaracija, ir Oksfordo vadovas (Tarptautinės teisės instituto 1880 m. parengtas sausumos karo įstatymų pavyzdinis kodeksas⁶¹⁶), ir Hagos sąvadas formulavo daugiau ar mažiau vienodas okupacijos sampratos sąlygas: „*teritorija laikoma okupuota tada, kai ji yra faktiškai valdoma (kontroliuojama) prieš armijos*“ (Hagos sąvado 42 str.). Tačiau ką reiškia „faktiškai valdoma“ (angl. *actually placed under the authority*, pr. *placé de fait sous l'autorité de l'armée ennemie*)? Be to, antroji šio straipsnio dalis nurodo: „*Okupuota laikoma tik ta teritorija, kurioje tokia valdžia yra įtvirtinta ir pajėgi veikti.*“

Kaip jau minėjome, okupacija buvo suprantama kaip laikinas reiškinys, laikinas valstybės suverenumo sutrikdymas tam tikros teritorijos atžvilgiu tol, kol bus sudaryta taikos sutartis ir nuspręstas teritorijos likimas arba okupantas bus nugalėtas. Tad Hagos sąvadas pirmiausia pabrėžia faktinį valdymą, t. y. užtenka paties kariuomenės valdymo fakto, nereikalaujama laukti aiškių

⁶¹⁴ Cassese, A. Half a Loaf or Simply Pie in the Sky? *European Journal of International Law*, 2000 11(1):187–216.

⁶¹⁵ Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code). 24 April 1863 in D. Schindler, D. and Toman, J. *The Laws of Armed Conflicts*, Martinus Nijhoff Publisher, 1988, p. 3–23. < <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/110?OpenDocument> > [žiūrėta 2009-02-02].

⁶¹⁶ The Laws of War on Land. Oxford, 9 September 1880.

teisinių sprendimų (pvz., oficialaus okupacinio režimo įvedimo, nors jis, kaip pabrėžia ir karo vadovai (žr. toliau) yra pageidautinas).⁶¹⁷ Tačiau ne kiekvienas karinis įsiveržimas į kitos valstybės teritoriją prilygsta karinei okupacijai, galima aibė situacijų, kai karinės pajėgos įsiveržusios, bet okupacijos dar nėra ir šis klausimas pirmiausia yra susijęs su kariuomenės (ar ginkluotųjų pajėgų) *sugebėjimu* vykdyti viešąją valdžią. Kaip rašo E. Benvenistis, Hagos sąvade preziumuojama, kad okupantas imsis teritorijos valdymo, įvesdamas tiesioginę administraciją, faktiškai tai reiškia ir pareigą įvesti okupacinį valdymą.⁶¹⁸ Y. Dinsteinas pažymi, jog okupuotos teritorijos valdžia turi būti karinė *per definitionem*. Jeigu okupacija užtrunka, gali būti pasitelkti civilinių reikalų ekspertai, civilinė administracija kaip pagalbinė karinei administracijai.⁶¹⁹

Taigi, norint nustatyti, ar yra karinė okupacija, kyla klausimas, ar ginkluotosios pajėgos, kurios įsiveržė į priešininko teritoriją dėl savo buvimo geba faktinę užimtą teritoriją kontroliuoti tokiu lygiu, kad galėtų realiai prisiimti atsakomybę kaip okupuojanti jėga. Tai apima ir galią leisti direktyvas (nurodymus) užimtos teritorijos gyventojų atžvilgiu, ir jas įgyvendinti.⁶²⁰ Nėra reikalavimo, kad turėtų būti užimta visa teritorija⁶²¹, užtenka tam tikros dalies okupavimo.

Nors šioms kriterijams atskleisti naudosime ir gerokai vėlyvesnius šaltinius nei Sąvadas, bet iš esmės jie analizuoja klasikinius okupacijos kriterijus. Diskusijos dėl veiksmingos kontrolės sąvokos prasidėjo jau pačioje Hagos konferencijoje. Pagrindinės problemos čia būtent ir kilo dėl antrosios straipsnio dalies, t. y. dėl formulavimo „*tokia valdžia įtvirtinta ir pajėgi veikti*“ (angl. „*where such authority is established, and in a position to assert itself*“).

Vokietijos atstovas pulkininkas Schwarzhoffas teigė, kad šis formulavimas yra per daug siauras ir kad tuomet okupuotos teritorijos nebūtų laikomos tais atvejais, kai valdžia jau įtvirtinta, bet bendravimas tarp okupuojančių pajėgų bei kitų jo pajėgų yra trikdomas ir kur gali kilti laikinai sėkmingas pasipriešinimas. Tačiau konferencijoje dalyvaujantys teisininkai išaiškino, kad neužtenka vien tik pasakyti, jog teritorija „faktiškai valdoma“, tam reikia suteikti teisinį turinį, tad jeigu karinė valdžia nepajėgi realiai kontroliuoti teri-

⁶¹⁷ *Supra note* 28, p. 63.

⁶¹⁸ Benvenisti, E., p. 4.

⁶¹⁹ Dinstein, Y., p. 56.

⁶²⁰ *Supra note* 28, p. 274.

⁶²¹ Schmitt, M. N. The Law of Belligerent Occupation [interaktyvus] [žiūrėta 2009-02-02]. <<http://www.crimesofwar.org/print/onnews/iraq5-print.html>>.

torijos, nepajėgi veikti, tegul ir būtų ji įsteigta, tai nebus galima laikyti okupacija. Įtikinti teisininkų argumentų, kariškiai daugiau neprieštaravo antrajai straipsnio daliai.⁶²² Aiškinantis šiuos požymius galima panagrinėti, kaip tai suprantama valstybių nacionaliniuose karo vadovuose (angl. *Military manual* – tai dokumentas, kuris naudojamas ginkluotųjų pajėgų narius apmokant tarptautinės humanitarinės teisės). Pvz., Didžiosios Britanijos karo vadovas punkte 11.3 nurodo šiuos okupacijos kriterijus, kurie vertintini konkrečioje situacijoje: 1) dėl svetimų ginkluotųjų pajėgų įsiveržimo nacionalinė valdžia nebegali įgyvendinti savo valdžios tam tikroje teritorijoje; 2) įsiveržusios pajėgos kartu yra pajėgios vykdyti kontrolę ir įgyvendinti savo valdžią <...>. Bet, pvz., oro erdvės užvaldymas neatitinka faktinės kontrolės, reikalingos okupacijai, kriterijaus.⁶²³ JAV sausumos karo vadovas nurodo, kad „okupacija <...> tai įsiveržimas ir tvirtas prieš teritorijos užvaldymą, siekiant ją išlaikyti“, tuo atskiriant okupaciją nuo paprasto įsiveržimo ar kitų karo operacijų. Be to, „karinė okupacija yra fakto klausimas. Jis numato svetimų pajėgų įsiveržimą <...>, dėl kurio įsiveržėlis paverčia buvusią vyriausybę nepajėgia atlikti savo pareigų ir sėkmingai vadovauja vietoj teisėtos buvusios vyriausybės“ bei „Apibrėžimas nurodo, jog karinė okupacija turi būti ir tikra, ir efektyvi, t. y. kad organizuotas pasipriešinimas nugalėtas, o nugalėtojas ėmėsi priemonių įtvirtinti savo valdžią.<...> Nesvarbu, ar okupanto valdžia yra įgyvendinama palikus nuolatinę įgulą arba greitai veikimo daliniais, nesvarbu, pajėgos mažos ar didelės, jeigu okupacija efektyvi.<...> Be to, vien tik vietinių pasipriešinimo grupių egzistavimo faktas nedaro okupacijos neveiksminga.“⁶²⁴

Taigi, apibendrinami įvairius šaltinius, galime teigti, kad klasikinės karinės okupacijos sąlygos yra šios:

- 1) ginkluotųjų pajėgų *faktinis* buvimas prieš teritorijoje (nesvarbu, kiek ir kokios rūšies pajėgos yra, nesvarbu, ar okupacinis režimas oficialiai paskelbtas, ar ne, nesvarbu, ar būnama visoje teritorijoje, ar tik jos dalyje arba dalyse). Nors, matyt, reikėtų kalbėti pirmiausia apie sausumos teritoriją, vidaus vandenį, galbūt teritorinę jūrą, tačiau ne oro erdvę);

⁶²² Hull, W. I., p. 245–246.

⁶²³ *The Manual of the Law of Armed Conflict*. UK Ministry of Defence, Oxford University Press, p. 275–276.

⁶²⁴ The U.S. Army's Field Manual 27–10, The Law of Land Warfare [interaktyvus] [žiūrėta 2009-02-02]. <<http://faculty.ed.umuc.edu/~nstanton/Ch6.htm>>.

- 2) ginkluotųjų pajėgų gebėjimas *veiksmingai* kontroliuoti užimtą teritoriją, t. y. realus viešosios valdžios funkcijų vykdymas ginkluotomis pajėgomis (šios teritorijos ir jos subjektų atžvilgiu), įskaitant privalomų nurodymų davimą ir privertimą jiems paklusti bei atsakomybės prisiėmimą už jų vykdymą, kurio *nepajėgi* iš principo ginčyti buvusi valdžia.

Deja, negalima teigti, kad Hagos sąvade įtvirtinta okupacijos sąvoka patiekė atsakymus į visus klausimus ar kad ji buvo išsami bei aiški. Ji paliko gana plačią interpretavimo galimybę. Tačiau tai, kad ši sąvoka išsilaikė daugiau kaip šimtą metų, tapo paprotinės tarptautinės teisės dalimi ir nebuvo pakeista, leidžia teigti, jog ji buvo priimtina tarptautinės bendrijos nariams.

Okupacijos sąvokos pokyčiai Antrojo pasaulinio karo lemtų įvykių kontekste

Kaip matyti iš ankstesnio skyriaus, klasikinė karinės okupacijos sąvoka, atėjusi iš XX a. pradžios, iš tiesų komplikuoja situaciją, vertinant tokius atvejus kaip Austrijos anšliusas, Baltijos valstybių okupacija ir kiti įvairūs atvejai, kai okupantai specialiai ir nuosekliai darė viską, kad išvengtų formalios klasikinės okupacijos požymių (užimtai teritorijai vadovauja ne kariniai, o civiliai elementai, formuojamos marionetinės vyriausybės). Galima teigti, kad būtent dėl to vienas iš žymiausių šiuolaikinės okupacijos teisės specialistų E. Benvenistis siūlo iš viso atsisakyti „karinės okupacijos“ termino, o vartoti tiesiog „okupacijos“ terminą, mat faktinė okupacija ne visada atsiranda kaip ginkluoto konflikto pasekmė.⁶²⁵ Kita vertus, termino vartojimo doktrinoje atsisakymas dar nereikštų pokyčių teisės normose. O karinės okupacijos sampratos normos nebuvo pildytos ar keistos nuo pat 1907 m., vėlesni šaltiniai, kaip minėjome, reguliavo kitus aspektus – daugiausia elgesį su asmenimis, kurie tampa pavaldūs okupantui.

Bet kartu kyla klausimas, ar aiškindami klasikinę okupacijos sąvoką vėlesnių įvykių kontekste, turime remtis vien tik siauru, iš esmės gramatiniu Hagos sąvado aiškinimu? Juk šis dokumentas buvo priimtas XX a. pradžioje, o kalbame apie XX a. vidurio įvykius. Nepaisant to, kad Niurnbergo tribuno-

⁶²⁵ Benvenisti, E., p. 3–4.

las pripažino Hagos konvencijų normas kaip paprotinę teisę, tarptautinė teisė, susijusi su jėgos naudojimu, karu, ginkluotais konfliktais, neapsiribojo Hagos konvencijomis, kuriose esanti Martenso išlyga labai aiškiai pabrėžė ir kitų, nesutartinių normų svarbą. Be to, net ir sutartinės normos nėra statiškos. Kaip nurodoma 1969 m. Vienos konvencijos dėl sutarčių teisės 31 straipsnyje, kuris kodifikavo paprotinės tarptautinės teisės normas, „*Sutartis aiškinama laikantis geros valios principų, atsižvelgiant į joje vartojamų sąvokų įprastinę reikšmę sutarties kontekste ir atsižvelgiant į sutarties objektą bei jos tikslą.*“ Kitos šio straipsnio dalys papildė, kad sutartis aiškinama, atsižvelgiant į „*a) visus vėlesnius susitarimus, tos sutarties šalių sudarytus dėl jos aiškinimo ar jos nuostatų taikymo; b) visą vėlesnę tos sutarties taikymo praktiką, kuri išreiškia tos sutarties šalių sutarimą dėl sutarties aiškinimo; c) visas šalių tarpusavio santykiams taikytinas atitinkamas tarptautinės teisės normas*“.⁶²⁶ Tarptautinis Teisingumo Teismas Namibijos byloje taip pat pasakė: „*Teismas privalo atsižvelgti į pokyčius <...> ir jo interpretacija negali būti nepaveikta tolimesnio teisės vystymosi <...> Be to, tarptautinis instrumentas turi būti aiškinamas ir taikomas pagal visą teisinę sistemą, galiojančią taikymo metu.*“⁶²⁷ Taigi, nors Hagos sąvadas ir buvo 1907 m. teisinės aplinkos rezultatas, jį turime vertinti jau per 1940 m. metų teisės prizmę, t. y. atsižvelgti, ar tarptautinės bendruomenės nariai savo veiksmais nepakeitė šių normų turinio vienu ar kitu būdu.

Antrasis pasaulinis karas buvo lydymas okupacijų „serijos“. Kai kurios iš jų buvo aiškiai karinės, tiksliai pagal Hagos sąvado sampratą, pvz., Lenkijos (Vokietijos atveju), Prancūzijos, Graikijos okupacijos, kai agresoriaus veiksmai buvo sutikti didesniu ar mažesniu ginkluotu pasipriešinimu. Tačiau ypatingą svarbą įgavo okupacijos, susijusios su Antruoju pasauliniu karu, kai kaip minėjome, okupantai, neigdami okupaciją kaip prievartinį veiksma labai dažnai darė viską, kad sudarytų „išvadavimo“, „tautų apsisprendimo“, „savanoriško prisijungimo“ ir panašias regimybes.

Taigi pirmoji „kitokių“ Antrojo pasaulinio karo okupacijų ypatybė ta, kad okupantui būdavo nesipriešinama paprastai dėl to, nes aukos matydavo, jog priešintis beviltiška. Teritorija buvo okupuojama tarsi taikiai – be rimtų ginkluotų susirėmimų. Įdomu, jog tarptautinė teisė šalia „karinės okupacijos“

⁶²⁶ Vienos konvencija dėl tarptautinių sutarčių teisės. *Valstybės žinios*. 2002-02-06, Nr. 13-480.

⁶²⁷ *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Afrika in Namibia (South West Afrika) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970)* (Advisory Opinion), I.C.J. Reports 1971, p. 31.

reiškinių žino ir „taikią okupaciją“. Tai situacija, kai valstybė sutinka su okupacija. Kaip rašoma Y. Dinstaino studijoje, būtent nesutikimo požymis karinėje okupacijoje atskiria ją nuo „taikios“ (antonimas „karinei“) okupacijos. „*Occupation pacifica priklauso nuo sutikimo*“. Taiki tam tikros teritorijos okupacija gali būti netgi dėl karo (pvz., kai JAV Antrojo pasaulinio karo metu okupavo Islandiją). Bet karinės okupacijos esmė, skirianči ją nuo taikios okupacijos, yra tai, kad ji sukelta prievartos. Kai okupacija yra prievartinė, ji daugiau nebegali būti laikoma taikia⁶²⁸. Tačiau tarp „karinės“ ir „taikios“ okupacijos galimos įvairios tarpinės situacijos, kurių Antrajame pasauliniame kare agresoriai ieškojo ir stengėsi juos išnaudoti. Šios netipinės okupacijos tarptautinės teisės doktrinoje vadinamos „kvazikarinėmis okupacijomis“⁶²⁹ (lot. *occupatio quasi bellica*), „prievartinėmis taikiomis okupacijomis“⁶³⁰, kurios savo režimu iš principo gali būti prilygintos karinėms okupacijoms⁶³¹, panašios nuomonės laikosi ir M. Bothe⁶³².

Kvazikarines okupacijas vykdė ir nacistinė Vokietija, ir SSRS. Deja, kaip minėjome, pokariniai teismų procesai palietė tik nacių politiką, bet dar 1946 m. Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja 1946 m. rezoliucija Nr. 95(I) patvirtino Tarptautinio karinio Niurnbergo tribunolo nuosprendžio principus kaip universalius⁶³³, tai buvo pabrėžta ir minėtose Europos Žmogaus Teisių Teismo *Penart v. Estija ir Kolk ir Kislyiy vs. Estija* bylose⁶³⁴.

Niurnbergo tribunolo nuosprendis detaliau nagrinėjo keletą netradicinių okupacijų: Austrijos, Čekoslovakijos, taip pat mums svarbų Danijos atvejį. Mes taip pat šiek tiek plačiau apsistosime prieš šių dviejų atvejų, pateikdami ir faktines aplinkybes, kurių vėliau prireiks vertinant Baltijos valstybių okupacijas.

Hitlerio administracija nuo 1937 m. ėmė vis atviriau kištis į Austrijos reikalus, o galiausiai pradėjo ultimatyviai diktuoti sąlygas. 1938 m. vasario

⁶²⁸ Dinstein, Y., p. 35.

⁶²⁹ Mälkssoo, L., p. 174.

⁶³⁰ Roberts, A. What is Military Occupation? *British Yearbook of International Law*, 1984, p. 261, 274.

⁶³¹ Mälkssoo, L., p. 175.

⁶³² Bothe, M. *Occupatio Pacifica* in *Encyclopedia of Public International Law*. Amsterdam, New York, Oxford: North-Holland Publishing Company, 1982, vol. 4, p. 68.

⁶³³ Resolution No. 95(I) of the General Assembly of the United Nations Organisation (11 December 1946)

⁶³⁴ *Supra* note 12, 13.

12 d. Vokietijos ir Austrijos konferencijoje Austrijos vadovui kancleriui Dr. Schuschniggui buvo grasinama neramumais, kol šis sutiko amnestuoti už įvairius nusikaltimus nuteistus nacių ir paskirti nacių atstovą Seyss-Inquart vidaus reikalų ir saugumo ministru. Vis dėlto Schuschniggas 1938 m. kovo 9 d. nusprendė surengti plebiscitą dėl Austrijos nepriklausomybės, balsavimas turėjo įvykti 1938 m. kovo 13 d. Po dviejų dienų A. Hitleris nusiuntė ultimatumą Schuschniggui, kad plebiscitas turi būti atšauktas. 1938 m. kovo 11 d. Goeringas pateikė seriją reikalavimų Austrijos vyriausybei, grasindamas invazija. Schuschniggui sutikus atšaukti plebiscitą, jam pateiktas reikalavimas atsišalydinti ir kad nacių atstovas Seyss-Inquartas būtų paskirtas kancleriu. Galiausiai Schuschniggas atsistatydino, o prezidentas Miklasas, iš pradžių atsisakęs, bet vis dėlto paskyrė Seyss-Inquartą kancleriu. Hitleris davė nurodymus Vokietijos kariuomenei kovo 12 d. peržengti sieną į Austriją. Vokietijos daliniai nesutiko pasipriešinimo. 1938 m. kovo 13 dieną Vokietijos Reichas priėmė įstatymą dėl susijungimo su Austrija. Seyss-Inquartas reikalavo, kad prezidentas Miklasas pasirašytų šį įstatymą, bet jis nesutiko ir atsistatydino. Jo funkcijas perėmė Seyss-Inquartas ir pasirašė įstatymą Austrijos vardu, o vėliau jį patvirtino Reicho kabinetas⁶³⁵.

Teisiškai kvalifikuodamas šią situaciją, Niurnbergo tribunolas, viena vertus, pažymėjo, kad visi argumentai, jog abi tautos norėjo susijungti ir nebuvo pralietas kraujas, yra nesvarbūs, nes tikslas buvo pasiektas agresoriaus metodais. Pagrindinis veiksnys čia buvo Vokietijos karinė jėga, kuri būtų panaudota, jeigu būtų sutiktas koks nors pasipriešinimas⁶³⁶. Nepaisant to, kad ši Niurnbergo nuosprendžio dalis yra pavadinta „Įsiveržimu į Austriją“, Vokietijos veiksmams apibūdinti vartojamas ir okupacijos terminas. Pvz., kalbama apie „protestą prieš okupaciją“, o skyriuje „Čekoslovakijos užgrobimas“ taip pat rašoma – „po kovo 12 d. Austrijos okupacijos Vokietijos armija“⁶³⁷. Reikia paminėti, kad Vokietija Austrijoje neįvedė okupacinio režimo, netaikė Hagos sąvado, o tuoj pat įvykdė Austrijos aneksiją (žinomą ir kaip „anšliusas“). Dauguma Austrijos mokslininkų ir jurisprudencija pripažino teoriją, kad Austrijoje buvo kvazikarinė okupacija. Nors JAV karinis tribunolas Niurnberge (vadinamieji poniurnberginiai procesai) skirtingose bylose laikėsi

⁶³⁵ The invasion of Austria [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://avalon.law.yale.edu/imt/judaus.asp>>

⁶³⁶ *Ibid.*

⁶³⁷ Judgement: The Seizure of Czechoslovakia [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://avalon.law.yale.edu/imt/judseize.asp>>.

šiek tiek skirtingos pozicijos. Tačiau 1955 m. sudarant Austrijos valstybės sutartį Austrijos okupacijos teorija buvo priimta ir netgi pasiūlyta sąjungininkų⁶³⁸.

Čekoslovakijos okupacija ir aneksija tik iš dalies sekė Austrijos modelį. Bet ją irgi verta aptarti detaliau. Niurnbergo tribunolo sprendime rašoma, kad 1938 m. kovo 30 d. Hitleris jau pasirašė direktyvą, kuri deklaravo „nekeičiamą sprendimą sutriuškinti Čekoslovakiją kariniais veiksmais artimoje ateityje“, tad pasirengimai prasidėjo gerokai anksčiau nei Miuncheno konferencija, kurios metu (1938 m. rugsėjo 29 d.) Didžioji Britanija, Prancūzija, Italija ir Vokietija pareikalavo iš Čekoslovakijos perduoti Vokietijai Sudetų kraštą ir pasirašė vadinamąjį „Miuncheno paktą“⁶³⁹. Beje, Miuncheno pakto 4 punkte yra aiškiai parašyta, kad „okupacija stadijomis daugiausia vokiečių gyvenamųjų teritorijų prasidės spalio 1 d.“⁶⁴⁰ Tačiau po Miuncheno pakto Hitlerio administracijos veiksmai nukrypo pasirengimui užimti Bohemiją ir Moraviją, kol galiausiai 1939 kovo 14 d. Čekoslovakijos prezidentui E. Háchai ir užsienio reikalų ministrui Chvalkovskui buvo pateiktas pasiūlymas pasirašyti susitarimą, kuriuo sutinkama su Čekoslovakijos inkorporavimu į Vokiečių Reichą. Čekoslovakijos atstovams pasakyta, kad Vokietijos daliniai jau gavo nurodymus žygiuoti ir bet koks pasipriešinimas bus nugalėtas fizine jėga, o Praha – sunaikinta iš oro. Tokiomis sąlygomis 4.30 val. ryte prezidentas E. Hácha ir jo užsienio reikalų ministras pasirašė susitarimą. Kovo 15 d. Vokietijos daliniai okupavo Bohemiją ir Moraviją, o kovo 16 d. buvo išleistas Reicho vyriausybės dekretas, kad Bohemija ir Moravija inkorporuojama į Reichą kaip protektoratas⁶⁴¹. Aprašant Čekoslovakijos užgrobimą „okupacijos“ terminas vartojamas ne kartą, nepaisant to, kad vėlgį okupacinio režimo nebuvo įvesta, teritorijos tuoj pat buvo aneksuotos.

Trečioji okupacija, kuri taip pat skyrėsi nuo „klasikinės“, yra Danijos okupacija. Vokietija į Daniją įsiveržė 1940 m. balandžio 9 d. ir po dviejų valandų Danijos vyriausybė pasidavė. Iki pat 1943 m. Danijai buvo palikta tam tikra savivalda, „iliuzinė nepriklausomybė“. Kaip rašo Y. Dinstėinas, tai yra archetipinė karinė okupacija, kurios nelydėjo ginkluotas susirėmimas. Tai patvirtina, kad kaip karinė okupacija gali būti sukurta karo, taip ir karas gali

⁶³⁸ Mälksoo, L., p. 180.

⁶³⁹ *Supra note 59*.

⁶⁴⁰ The Munich Pact September 29, 1938 [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://avalon.law.yale.edu/imt/munich1.asp>>.

⁶⁴¹ *Supra note 59*

būti sukurtas karine okupacija⁶⁴². Taip pat šis autorius mini, kad okupuotos teritorijos savivalda gali būti daug didesnė nei nominali. Kaip parodė Danijos pavyzdys per Antrąjį pasaulinį karą, okupuojanti valstybė gali netgi palikti egzistuojančią vietos vyriausybę. Faktas, kad vienos ar kitos normalios vyriausybės funkcijos paliktos tiems, kurie buvo įpratę valdyti valstybę, nėra nesuderinama su karinės okupacijos režimu, jeigu okupuojanti valstybė išlaiko „didžiausią valdžią“⁶⁴³. Vėlgį Niurnbergo tribunolas veiksmus prieš Daniją (ir Norvegiją) taip pat ne kartą įvardija kaip okupaciją⁶⁴⁴.

L. Mälksoo pastebi, kad jau Antrojo pasaulinio karo metu „prievartinės taikos meto okupacijos“ arba kvazikarinės okupacijos prilyginimas teisiniu požiūriu karinei okupacijai buvo tapęs tarptautinės teisės dalimi. Šį požiūrį galima paremti ir pasitelkiant teisinę literatūrą (W. Schatzel, 1920, F. Llewellyn Jones, 1924), o vertindami Antrojo pasaulinio karo neklasikines okupacijas (Danija, Čekoslovakija) įvairūs autoriai (A. Roberts, A. Ross) pasisakė, kad Hagos sąvado režimas turi būti taikomas ir kitokioms okupacijoms, kol galiausiai ši tezė buvo patvirtinta 1949 m. Ženevos konvencijų dėl karo aukų apsaugos bendrame 2 straipsnyje⁶⁴⁵, jame konkrečiai įvedama „okupacijų, kurioms nesipriešinama ginklu“ sąvoka. Režimo taikymas, be abejo, nebūtų įmanomas be pačios okupacijos sampratos pokyčių, nes režimas negali būti taikomas, kol nėra okupacijos. Svarbų momentą nurodo ir Didžiosios Britanijos karo vadovas: „*kai kuriais atvejais okupuojančios pajėgos veikdavo netiesiogiai – per esamą ar naujai paskirtą vyriausybę <...> Šiais atvejais, nepaisant tam tikrų skirtumų nuo klasikinės karinės okupacijos formos, turėtų būti taikomi karinės okupacijos įstatymai. Teisiniai išpareigojimai, politinės nuostatos ir išorinės diplomatinio poveikio priemonės leidžia daryti tokią išvadą.*“⁶⁴⁶

Taigi iš pateiktų pavyzdžių galime aiškiai pasakyti, kad Antrojo pasaulinio karo įvykiai ir jų teisinis vertinimas iš esmės papildė okupacijos sampratą, prie okupacijų priskirdami situacijas, kai tarp valstybių nėra karo būklės, kai sutikimai įvesti ginkluotąsias pajėgas išgaunami grasinant jėga. Šie atvejai taip pat nesureikšmina Hagos sąvado nurodymų, kad okupacija yra tik tuomet, kai okupuota teritorija efektyviai kontroliuojama *kariuomenės* kaip pagrindi-

⁶⁴² Dinstein, Y., p. 32.

⁶⁴³ *Ibid.*, p. 58.

⁶⁴⁴ Judgement: The Invasion of Denmark and Norway [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://avalon.law.yale.edu/imt/juddenma.asp>>.

⁶⁴⁵ Mälksoo, L., p. 175, 190.

⁶⁴⁶ *Supra note 45*, p. 276, 11.3.1.

nės valdymo institucijos. L. Mälksoo studija teigia, kad Baltijos valstybių okupacija 1940 m. įvairių autorių terminais gali būti apibūdinama kaip kvazikarinė okupacija (A. Verdross), prievartinė taikos meto okupacija (angl. *forcible peacetime occupation*) (A. Roberts), intervencinė okupacija (lot. *occupatio interveniens*) (B. Meissner), aneksinė okupacija (Cybichowski). Labiau nei „karas“ sovietų veiksmai gali būti įvardijami kaip (neteisėta) „intervencija“⁶⁴⁷, tačiau tai nereiškia, kad kitoks įvardijimas keičia tokio tipo okupacijos teisinės pasekmės.

Okupacijos neigimo nepagrįstumas

Aptarę teorinius klausimus, galime grįžti prie okupacijos neigimo šalininkų tezių. Minėtasis S. Černičenko rašo:

„Apie jokią Pabaltijo valstybių okupaciją, įvykdytą sovietinių dalinių, negali būti ir kalbos. Tarp SSRS ir Latvijos, Lietuvos ir Estijos 1940 m. nebuvo karo būklės. Tarp valstybių nevyko jokie kariniai veiksmai be karo būklės paskelbimo. Sovietinė kariuomenė nepuolė šių valstybių ir neužėmė jų teritorijos be jų sutikimo. Tokiu atveju jų negalima vadinti priešiška kariuomene, o jų įvedimo į Pabaltijo valstybių teritoriją negalima vertinti kaip okupacijos<...> Kalbos apie „okupaciją taikos metu“ (*occupatio pacifica*) neturi jokio pagrindo, nes tarptautinėje teisėje tokio instituto nebuvo ir nėra.“⁶⁴⁸ Panašiai pasisako ir Rusijos užsienio reikalų ministerija⁶⁴⁹.

S. Černičenko teiginys, kad tarptautinėje teisėje nėra tokio instituto kaip *occupatio pacifica*, stebina, ypač atsižvelgiant į tai, kad šį reiškinį aptaria solidžios okupacijos teisės studijos ir kiti šaltiniai⁶⁵⁰. Kita vertus, Baltijos valstybių atveju mes turėtume kalbėti ne tiek apie *occupatio pacifica*, o apie *occupatio*

⁶⁴⁷ Mälksoo, L., p. 189.

⁶⁴⁸ Черниченко, С. В. Об «оккупации» Прибалтики и нарушения прав русскоязычного населения. *Международная жизнь*. 2004, Август [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://www.in.mid.ru/nsponsored.nsf/b33502cdd8144475c3256eda0037e5fc/a9693d8763f70b92c3256f00001e65f2?OpenDocument>>.

⁶⁴⁹ Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с высказываниями ряда европейских политиков относительно “оккупации” стран Балтии Советским Союзом и необходимости осуждения этого со стороны России, 913-04-05-2005.

⁶⁵⁰ Žr. Dinstein, Y., p. 35–6, 281, Bothe, M., p. 67–69.

quasi bellica (ar *peacetime belligerent occupation*). Kaip tik ką minėjome, okupacijų, susijusių su Antruoju pasauliniu karu, vertinimas skiriasi nuo klasikinės XX a. pradžios karinės okupacijos sąvokos, kuria, matyt, remiasi S. Černičenko. Austrijos, Čekoslovakijos, Danijos pavyzdžiai ir jų kvalifikavimas tarptautinėje teisinėje doktrinoje aiškiai parodė, kad „karo būklės“ reikalavimas nebeteko savo svarbos (tai atsispindi ir 1949 m. Ženevos konvencijų bendrajame 2 straipsnyje, kuris buvo suformuluotas kaip šių okupacijų išdava), be to, šie pokyčiai, kaip rašėme, matomi ir Niurnbergo tribunolo sprendime. S. Černičenko taip pat teigia, kad esminis skirtumas tarp Čekoslovakijos ir Austrijos bei Baltijos valstybių atvejų yra tas, jog naciai išgavo okupuojamų valstybių sutikimus jau davę įsakymą savo kariuomenei veikti, o SSRS galutinio įsakymo taip ir nedavė.

Mūsų manymu, šis laiko momento pabrėžimas nėra įtikinamas. Pirmiausia istoriniuose šaltiniuose yra aibė faktų, kad SSRS ne tik buvo rimtai pasiruošusi panaudoti ginkluotą jėgą prieš Baltijos valstybes ir faktiškai ją jau naudojo: prieš įsiverždama į Estiją SSRS kariuomenė okupavo Naissaro salą, leidžiančią kontroliuoti jūros kelią į Taliną, be to, vykdė Baltijos jūros pakrantės (taip pat ir Rygos įlankos) blokadą⁶⁵¹, o Lietuvoje žvalgybinė grupė įsiveržė į pasienio postą ir užkapojo pasienietį Aleksandrą Barauską⁶⁵². Galime pacituoti rusų istoriką M. I. Meltiuchovą, jis štai ką rašo apie pasirengimą agresijai:

Birželio 8 d. (1940 m. – aut. past.) Lydos mieste įvyko slaptas karinės vadovybės pasitarimas <...> kuriame apygardos vado pavaduotojas generolas leitenantas F. I. Kuznecovas (jis taip pat komandavo ir 11 armijai) informavo susirinkusius, apie „galimus veiksmus prieš Lietuvą“. Ten pat birželio 11 d. nuo 13 iki 16 valandos vyko naujas pasitarimas su išvakarėse pradėjusiu pajėgoms<...> vadovauti generolu pulkininku D. G. Pavlovu, jis išdėstė kovinių veiksmų ir užduočių planą, kurie turėjo suduoti triuškinantį smūgį Lietuvos kariuomenei, neleisti jai atsitraukti į Rytų Prūsiją ir per 3–4 dienas užimti Lietuvą. <...> Iš viso Pabaltijo kampanijai vykdyti buvo skirtos 3 armijos, 7 šaulių ir 2 kavalerijos korpusai, 20 šaulių, 2 motošaulių, 4 kavalerijos divizijos, 9 tankų ir 1 oro desanto brigada. <...> Buvo nurodyta parengti ligoninių tinklą<...> išdėstomos užnugario dalys ir įstaigos, kurių reikia, kad pilnaverčiai veiktų karinės pajėgos <...> 1940 m. birželio 14 d. pradėta jūros ir oro Pabaltijo blokada.

⁶⁵¹ Mälkssoo, L., p. 84.

⁶⁵² *Supra* note 9, p. 62.

*Tą pačią dieną vadovaujantysis karo pajėgoms davė įsakymą dėl elgesio su karo belaisviais <...> NKVD organai rengė stovyklas 50–70 tūkst. belaisvių priimti*⁶⁵³.

Taigi V. Molotovo žodžiai, pasakyti J. Urbšiu: „nepriklausomai nuo jūsų atsakymo, mūsų daliniai įžengs į Lietuvą rytoj“⁶⁵⁴ nebuvo vaizdingas posakis, agresijai buvo visiškai pasiruošta ir ji pradėta vykdyti (jūros ir oro blokada). Tad, jeigu sovietinių dalinių, anot S. Černičenko negalima vadinti „priešiška kariuomene“, kaip paaiškinti frazės „suduoti triuškinantį smūgį“ bei rūpinamąsi būsimais „karo belaisviais“?

Vertinant Lietuvos Respublikos vyriausybės duotą sutikimą, t. y. sutikimą su ultimatumu, galima pabrėžti, kad Baltijos valstybių sutikimas buvo duotas ne tam, kad Lietuvos noras būtų sutikti, o dėl to, kad alternatyva būtų neribota karinė priedarta, be jokių realių galimybių apsiginti. Ultimatumas buvo įteiktas 1940 m. birželio 14 d. 23 val. 50 min., SSRS kariuomenė turėjo pradėti didžiulį puolimą birželio 15 d. 9 val. ryto⁶⁵⁵. S. Černičenko teiginiai, jog „tuometė tarptautinė teisė skyrėsi nuo tos, kuri atsirado po Jungtinių Tautų Chartijos priėmimo“⁶⁵⁶, matyt, refereruoja į tai, jog tuo metu tarptautinė teisė dar nedraudė grasinimo jėga, pirmiausia priklauso prie diskusinių teiginių, antra, kaip nurodo D. Žalimas, sisteminis to meto jėgos ir grasinimo jėga teisės aiškinimas akivaizdžiai byloja S. Černičenko nenaudai ir galima tik pritari D. Žalimo nuomonei, jog paprotinėje tarptautinėje teisėje nepripažįstami teisėtais sutikimai, kurie išgaunami prieš vienos iš sutarties šalių valią, grasinant jai ginkluota priedarta.⁶⁵⁷ Taigi SSRS kariuomenė netampa mažiau „priešiška“ tik dėl to, kad jai nesipriešinama.

Pagaliau jeigu panagrinėsime SSRS įteikto ultimatumo turinį⁶⁵⁸, kuriam buvo duotas „sutikimas“, pamatysime, kad SSRS veiksmai gerokai peržengė ultimatumo ribas (juk ultimatumė nieko nekalbėta apie valstybės kontrolės perėmimą). Beje, nauji istoriniai tyrimai rodo, kad buvo dar viena birželio 11 d., platesnė ultimatumo versija, ir jį sudarė 11 punktų. Ten buvo sąlygos, kad

⁶⁵³ Мелтюхов, М. И. Упущенный шанс Сталина, Москва 2000, с. 197–198.

⁶⁵⁴ Vadapalas, V., Žalys, V. Secret Protocols to the Soviet-German Treaties of 1939 and the Problem of Prescription in International Law. *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*. Social Sciences. 1990, 39/2:128.

⁶⁵⁵ *Supra note 9*, p. 58–59.

⁶⁵⁶ *Supra note 70*

⁶⁵⁷ Žalimas, D., p. 85–99.

⁶⁵⁸ Ultimatumo tekstą žr. *supra note 10*, p. 60.

Lietuvos pusė įtrauktų sovietinius pasiuntinius į ministrų kabinetą, jėgos struktūras ir kt., kad Lietuvos pusė turi su Maskva derinti visas savo politines ir karines akcijas, ir t. t.⁶⁵⁹ Taip pat ultimatumė buvo nurodyta, jog Lietuvos Respublikos vyriausybei duodama laiko iki 1940 m. birželio 15 d. 10 valandos ryto (9 val. ryto Lietuvos laiku). Kaip minėjome, būtent tą valandą buvo numatytas Raudonosios armijos puolimo laikas. Apie tai byloja ir faktas, jog Lietuvos vyriausybei davus sutikimą, SSRS karinėse pajėgose buvo *atsaukta* direktyva PUR Nr. 5258ss⁶⁶⁰, kuri numatė Raudonosios armijos politinių vadovų (*politruku*) veiksmus per Lietuvos užpuolimą. Tad S. Černičenko teiginys, jog Baltijos valstybių atvejis skiriasi nuo Čekoslovakijos, yra labai abejotinas. Galop, kai 1939 m. Vokietija įsiveržė į Klaipėdos kraštą ir jį okupavo, tai taip pat buvo padaryta su formaliu Lietuvos Respublikos sutikimu nacių daliniams dar neįsiveržus į Lietuvą, bet Vokietijos užsienio reikalų ministrui Ribbentropui pasakius, kad „*Arba Klaipėdos kraštas bus geruoju, susitarimo keliu, prijungtas prie Vokietijos ir tada Vokietija atsižvelgsianti didžiadvasiškai į Lietuvos interesus, arba kariuomenė turės žygiuoti ir tada nežinia, kur ji bėstotų, nes kariuomenei žygiuojant visokios sienos nustoja reikšmės*“⁶⁶¹, bei naciams dar 1938 m. parengus detalius karinių operacijų planus. Tačiau tai netrukė tam pačiam Niurnbergo tribunolui ir tarptautinei spaudai vadinti šio „atsiėmimo“ okupacija⁶⁶².

Kitas pateikiamas okupacijos neigimo argumentas – „*Latvijoje, Lietuvoje ir Estijoje per visą jų buvimo SSRS sudėtyje istoriją, išskyrus tą laikotarpį, kai ši SSRS teritorijos dalis buvo okupuota Vokietijos, veikė nacionalinės valdžios institucijos*“⁶⁶³. Kitaip tariant, tokiu teiginiu neigiamas karinis okupacijos pobūdis, karinės valdžios efektyvumas, kuris, kaip minėjome ankstesniame skyriuje, yra vienas iš esminių okupacijos požymių. Iš tiesų, kaip žinoma, SSRS kari-

⁶⁵⁹ Сталинский проект для Прибалтики. Лекция Елены Зубковой [interaktyvus] [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://www.polit.ru/lectures/2009/01/13/pribalt.html>>.

⁶⁶⁰ Мелтюхов, М. И., p. 205.

⁶⁶¹ Vareikis, V. Klaipėdos krašto praradimas: tarp iliuzijų ir „realpolitik“ [interaktyvus]. *Kultūros barai*. 2009, Nr. 10 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://www.lrytas.lt/12390780401237360640-p9-klaip%C4%97dos-kra%C5%A1to-praradimas-tarp-iliuzij%C5%B3-ir-realpolitik.htm>>.

⁶⁶² REICH TROOPS MOVE INTO MEMEL ZONE; Occupation of Territory Is Begun After Motorized Units Mass for a Swift Entry [interaktyvus]. *The New York Times*, 1939-03-23 [žiūrėta 2009-05-01]. <<http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=FA0717FB345B177A93C1AB1788D85F4D8385F9>>.

⁶⁶³ *Supra* note 71.

nio valdymo ar okupacinio režimo Lietuvoje neįvedė. Vis dėlto kuo patys SSRS laikė užgrobtas Baltijos valstybes ir kiek buvo vertinamos „nacionalinės valdžios institucijos“, gerai parodo liaudies komisaro gynybai Timošenko dar 1940 m. birželio 17 d., t. y. tebevykstant dalinių įvedimui, Stalinui ir Molotovui adresuotas raštas – ataskaita Nr. 390ss. Joje tarp kitų „pasiūlymų“ randa-me ir šiuos:

„3. Kaip galima greičiau spręsti klausimą dėl užimtų respublikų „vyriausybių“. 4. Pradėti užimtų respublikų armijų nuginklavimą ir išformavimą. Nugincluoti gyventojus, policiją ir esamas sukarintas organizacijas. 5. Objektų apsaugą, patrulinę ir įgulų tarnybą vykdyti mūsų ginkluotosioms pajėgoms <...> 8. Apygardos teritorijoje pradėti jos parengimą kaip karo veiksmų teatrą (įtvirtinimų statymą, geležinkelio pertvarką, kelių ir autokelių statymą, sandėlių, atsargų kaupimą ir kt.“⁶⁶⁴

Šiais nurodymais iš esmės buvo vadovaujama. Sovietiniai daliniai ne tik buvo įvesti, bet jie perėmė ir valstybinės svarbos objektų kontrolę, įskaitant „armijos nuginklavimą“. Taigi čia matome aiškų okupacijos efektyvumo kriterijaus tenkinimą: legitimu vyriausybė savarankiškai valdyti nebegali, valstybėms nebeleidžiama kontroliuoti savo sienų, be to, kaip minėjome, buvo pradėta jūrų ir oro erdvės blokada, o Lietuvos kariuomenės ardymas prasideda jau 1940 m. birželio 19 d.⁶⁶⁵ Tad galime pritarti D. Žalimo nuomonei, kad nuo 1940 m. birželio 14 d. SSRS ginkluotosios pajėgos ne tik įsiveržia, bet pradeda efektyviai kontroliuoti Lietuvos teritoriją. Kaip jau minėjome, efektyvumas suprantamas taip, kad ginkluotosios pajėgos turi lemiančią galią – įskaitant privalomų nurodymų davimą ir privertimą jiems paklusti bei atsakomybės prisiėmimą už jų vykdymą, kurio *nepajėgi* iš principo ginčyti buvusi valdžia. Po SSRS kariuomenės įvedimo buvusi valdžia jau nebekontroliavo net svarbiausių valstybės institucijų. Dar liepos 15 d. buvo apribotos krašto apsaugos ministro galios, prie Lietuvos kariuomenės vairo pastatyti du iš Rusijos atsiųsti lietuvių kilmės kariškiai, pradėtas kariuomenės „politinis“ valymas⁶⁶⁶ ir kt. Iš tiesų tiesioginio karinio (okupacinio) valdymo nebuvo įvesta, viskas daroma SSRS atstovų prižiūrimos „liaudies vyriausybės“ rankomis, tačiau vėlgi kyla klausimas – ar Hagos sąvado normos reikalauja tik ir vien tik tiesioginio karinio valdymo? Pirmiausia reikėtų pabrėžti, kad Hagos sąvade

⁶⁶⁴ Мелтюхов, М. И., с. 206.

⁶⁶⁵ *Supra note 9*, p. 74.

⁶⁶⁶ *Supra note 9*, p. 75.

nebuvo atskleistas detalus kontrolės efektyvumo turinys, jį formavo valstybių praktika. O valstybių praktika aiškiai rodo, kad efektyvumo turiniui užteko neabejotinos karinės okupanto galios kaip pirminio požymio. Tiesioginis karinis valdymas nebuvo įvestas Austrijoje, Sudetuose, Danijoje, Klaipėdoje, bet, kaip minėjome, šios teritorijos tarptautinės bendruomenės buvo laikomos okupuotomis.⁶⁶⁷ Taigi teigtume, kad svarbiausias kriterijus vertinant okupacijos efektyvumą šiuo atveju turėtų būti kariuomenės galia *de facto*. Pagaliau, kaip pažymi M. Bothe, tarptautinę teisę būtent domina okupanto *de facto*, o ne *de jure* valdžia⁶⁶⁸.

Kartais teigiama, kad net jeigu 1940 m. birželio 15 d. įvykius laikysime okupacija, ji baigėsi 1940 m. rugpjūčio 3 d., kai SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė sprendimą „priimti“ Lietuvą į SSRS sudėtį, t. y. prasidėjus aneksijai pasibaigė okupacija⁶⁶⁹.

Iš tiesų okupacija, kaip minėjome, yra suprantama kaip laikinas valstybės teritorijos užėmimas, kurio svarbiausias bruožas – suverenumo neperėjimas okupantui. Aneksijos pagrindu buvęs okupantas įgyja teritorijos suverenumą. Tačiau čia svarbu patikslinti, kad tokia aneksija turi būti teisėta. Kaip jau ne kartą įrodyta ir pagrįsta (L. Mälksoo, D. Žalimas), Baltijos valstybių aneksija 1940 m. buvo neteisėta tarptautinės teisės požiūriu ir tarptautinė bendruomenė iš principo šios aneksijos nepripažino⁶⁷⁰. Taigi Baltijos valstybės ir toliau laikytinos SSRS okupuotos iki pat Nepriklausomybės atkūrimo. Na, o jeigu, vertindami laikotarpį po 1940 m., vėlgi grįžtume prie realiojo SSRS ginkluotųjų pajėgų vaidmens, tai okupacijos faktas nekelia abejonių: viena vertus, SSRS ginkluotosios pajėgos buvo Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių teritorijoje, antra, jos realiai ją kontroliavo: saugojo sienas, strateginius objektus, vykdė karines akcijas (pvz., karas su antisovietiniu ginkluotu pasipriešinimu – Lietuvos partizanais) ir kt.

⁶⁶⁷ Beje, būtent šis klausimas dėl realios kariuomenės galios iškyla net dabar, kai svarstoma, ar Izraelis vis dar okupavęs Gazos ruožą, kai jame nebėra Izraelio kariuomenės. Daugumos autorių nuomone, tai, kad Izraelis išlaiko didžiausią karinę galią toje teritorijoje, net joje nebūdamas (tai parodė ir 2008 m. karinė operacija „Lydytas švinas“), reiškia, kad okupacija nesibaigė (žr. Dinstein, Y., p. 277.)

⁶⁶⁸ Bothe, M. *Occupatio Belligerent in Encyclopedia of Public International Law*. Amsterdam, New York, Oxford: North-Holland Publishing Company, 1982, vol. 4, p. 65.

⁶⁶⁹ *Supra note* 81.

⁶⁷⁰ Žalimas, D., p. 150–155, Mälksoo, L., p. 193.

Apibendrinant galima daryti išvadas, kad karinės okupacijos (*occupatio bellica*) samprata, jos režimas ir kiti susiję klausimai tarptautinėje sutartinėje teisėje buvo įtvirtinti XIX a. pab.–XX a. pradž., prie 1907 m. Hagos konvencijos dėl sausumos karo įstatymų ir papročių pridėto Sausumos karo įstatymų ir papročių sąvade (Hagos sąvade). Šis šaltinis pabrėžė du svarbiausius karinės okupacijos kriterijus: 1) teritorijos užėmimą kariuomene; 2) kariuomenės sugebėjimą veiksmingai valdyti šią teritoriją. Karinė okupacija buvo suprantama kaip vienas iš karo rezultatų, laikinas priešo užimtos teritorijos valdymas. Baltijos valstybių ir kai kurios kitos okupacijos, susijusios su Antruoju pasauliniu karu, iš dalies neatitiko šių kriterijų: okupantai sąmoningai elgėsi taip, kad išvengtų okupacijos teisės taikymo, grasindami jėga sudarydavo okupuojamų valstybių sutikimų regimybes, ir įvairiais kitais būdais. Tačiau vertindama 1939–1940 m. įvykius Europoje ir Baltijos valstybėse tarptautinė teisinė praktika, jurisprudencija ir doktrina išplėtė okupacijos sampratą, suformulavo vadinamųjų kvazikarinių okupacijų (lot. *occupatio quasi bellica*) sampratą, kuri ir apėmė atvejus, kai okupacijai nesipriešinama, kai tarp valstybių neskelbiama oficiali karo būklė ir kai okupantas valdo ne per ginkluotąsias pajėgas, o per įvairius kitus mechanizmus veiksmingai įgyvendindamas užgrobtos teritorijos kontrolę. Apie tai byloja Austrijos, Čekoslovakijos, Danijos, Klaipėdos krašto okupacijų pavyzdžiai bei vėlesnė praktika, jau ir sutartinėse normose (pvz., 1949 m. Ženevos konvencijose dėl karo aukų apsaugos) galutinai įtvirtinusi tokių okupacijų sampratą. Daugumos doktrinos atstovų nuomone, *kvazikarinių okupacijų* atveju taikoma teisė yra tapati karinės okupacijos teisei, tad tai savaime reiškia, kad buvo išplėsta ir okupacijos sąvoka. Todėl Rusijos doktrinos atstovų ir oficialios pozicijos dėl Baltijos valstybių ir Lietuvos okupacijos neigimo 1940 m. nėra pagrįstos, nes jos paremtos daugiausia tik gramatiniu Hagos sąvado ir kitų tarptautinės teisės normų aiškinimu. Neigimo argumentuose nepagrįstai sureikšminamas karo būklės kriterijus ir susiaurinamas efektyvios kontrolės interpretavimas, juose neatsižvelgiama į sisteminių šių normų pobūdį, jų kaitą tarptautinėje teisėje, neįvertinama arba tiesiog ignoruojama tai patvirtinanti praktika ir doktrina. Tad nors Baltijos valstybių, taip pat ir Lietuvos okupacija nebuvo klasikinė karinė okupacija, tačiau tai nepanaikina nei šios okupacijos neteisėtumo fakto, nei neįteisina jos padarinių – neteisėtos Baltijos valstybių ir Lietuvos aneksijos 1940 m.